

مقاله پژوهشی

آسیب شناسی فرایند سیاستگذاری جمهوری اسلامی ایران در فضای مجازی

احد حضور گیکلو^۱، حسن عیوض زاده^{۲*}، مالک ذوالقدر^۳ و سیدفرشید جعفری^۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۲۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۱۶

چکیده: هدف از بررسی پژوهش حاضر شناخت و بررسی آسیب‌های فرایند سیاست گذاری جمهوری اسلامی در فضای مجازی ایران می باشد. این پژوهش با استفاده از رویکرد کیفی اجرا شده و داده‌های آن از طریق برگزاری مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته جمع آوری شده است. همچنین روش نمونه گیری، گلوله برفی بوده است. یافته‌های پژوهش نشان داده است با استفاده از روش تجزیه و تحلیل مضمون متن مصاحبه‌ها، آسیب‌های فرایند سیاست گذاری در فضای مجازی، شناسایی شد و در پنج دسته کلی که عبارت‌اند از: شرایط علی (روح بخش بودن فضای مجازی) و عوامل زمینه‌ای (عدم وجود اعتماد، جنبه تفننی و عدم عقلانی بودن، ایزار تمدن سازی)، شرایط مداخله گر (دسترسی آسان افراد به ابزارهای ارتباطی، نظارت ضعیف)، راهبردها (ایجاد شبکه ملی اطلاعات، مشخص نمودن نیازمندی‌ها و الزامات سیاستگذاری) و پیامدها (قابلیت جابه جایی یافتن، تخصصی شدن، رقابت با سایر رسانه‌های اجتماعی) مطرح گردید.

واژگان اصلی: آسیب شناسی، سیاستگذاری، فضای مجازی، اجتماعی، ایران.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

- ^۱ . دانشجوی دوره دکترای علوم سیاسی (گرایش ساستگذاری عمومی)، گروه علوم سیاسی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران. hozour.a@gmail.com
- ^۲ . گروه علوم سیاسی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران. (نویسنده مسئول) h.eyvazzadeh@yahoo.com
- ^۳ . گروه علوم سیاسی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران. malek.zolghadr@yahoo.com
- ^۴ . گروه علوم سیاسی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران. fjafariz@gmail.com

مقدمه

امروزه فضای مجازی نقش مهمی بر شیوه و سبک زندگی افراد داشته است و به عنوان یک قدرت نرم فوق العاده، در جنبه‌های گوناگون از جمله سیاست، اقتصاد، مذهب، اخلاق و ... نقش مهمی داشته است (بیلماز و بارتون، ۲۰۲۱). بررسی مطالعات اجتماعی نشان داده است در هر جایی که انسان به عنوان کنشگر اجتماعی حاضر بوده، مجموعه مقرراتی جهت کنترل کردن، اداره کردن و حکومت کردن وی وجود داشته است تا بتواند رفتار وی را هدایت یا کنترل نماید. از زمان‌های قدیم جهت برقراری نظم و حفظ اصول جامعه، برای هر پدیده‌ای قوانین و مقررات مشخصی شکل می‌گرفت. بعضی از این قوانین، از جنس قوانین وضعی بوده که توسط افراد صاحب قدرت جهت اداره جامعه شکل گرفته و برخی از قوانین از نوع هنجارهای رفتاری بوده که توسط جوامع بوجود آمده است. جامعه مهم‌ترین نیروهای کنترل‌کننده اشخاص بوده و تخطی از این ارزشها با واکنش نیروهای اجتماعی و فرهنگی همراه بوده است. بدین جهت جامعه خود معنادهنده به این ارزشها بوده و خود نیز از آنها حمایت و مراقبت می‌کند. در فضای مجازی، به دلیل اینکه نقش مهمی در ارتباطات و انتقال اطلاعات داشته، وجود چنین مقررات جهت نظارت لازم و ضروری است (بهره، ۲۰۲۰).

فضای مجازی به عنوان به‌عنوان یک قدرت نرم، نقش مهمی در ایجاد تصویر مثبت و مطلوب از اهداف و سیاستهای دولت‌ها در افکار عمومی داشته است (آزادی، ترابی و حیدر پور، ۱۳۹۹). رشد و توسعه فضای مجازی مانند پیشرفت‌های دیگر با پیامدهای منفی و مثبت همراه بوده و به طبع شیوه تعامل بشر نیز متفاوت شده است. این تعامل می‌تواند برای اهداف مختلف ارتباط اجتماعی به کار رود (عباسی گرجی، فیض و هدایتی فر، ۱۳۹۷).

بررسی مطالعات نشان داده است پیشگیری و کنترل آسیب‌های اجتماعی همواره یکی از دغدغه‌های برنامه ریزان اجتماعی بوده است. علاوه بر آسیب‌های اجتماعی که در جامعه شناخته شده است، جوامع بشری همواره با یکسری آسیب‌های نوظهور و نوپا هم روبه‌رو می‌باشند. این آسیب‌ها تأثیر به‌سزایی بر روی فرهنگ ملت‌ها می‌گذارد و می‌تواند سبب تغییر ساختار فرهنگی جامعه و سردرگمی هویت جوانان که عمدتاً کاربران اینترنت را تشکیل می‌دهند شوند (کیم و کیم، ۲۰۰۲). بکارگیری فضای مجازی در جوامع، در حال گسترش بوده و پیش بینی می‌شود روز به روز بر گستره و دامنه آن افزوده شود، براساس گزارش بدست آمده از پلنفرم مدیریت محتوای رسانه‌ای هوت سوئیت، ۷۳ میلیون نفر از مردم ایران از اینترنت استفاده می‌کنند که ضریب نفوذ اینترنت در کشور ایران حدود ۸۹

درصد برآورد شده است (هوت سویت، ۲۰۲۰)، همچنین، آمارها حاکی از آن است که در سراسر دنیا سه میلیارد و ۴۸۴ میلیون نفر از شبکه‌های اجتماعی بهره می‌برند که این رقم در ایران معادل ۴۷ میلیون نفر است که به این ترتیب ضریب نفوذ فعالیت در شبکه‌های پیام‌رسان اجتماعی در داخل کشور ۵۷ درصد است (رضائیان، ۲۰۲۱). گرچه این فناوری از مزیت‌های بسیاری برخوردار است ولی در بطن خود نیز معایب‌های داشته و کاربران که اکثراً آن را جوانان و نوجوانان شکل می‌دهند، در صورت عدم توجه به آموزش استفاده از آن آسیب‌های جبران‌ناپذیری در جامعه در پی خواهد داشت (امانی کلاریجانی، ۱۳۹۶).

بیان مساله

به دنبال گسترش و بسط فضای مجازی و افزایش دسترسی به آن، تنوع استفاده از آن نیز افزایش یافته است. استفاده از فضای مجازی هم دارای ابعاد مثبت و هم دارای ابعاد منفی است. از پیامدهای منفی فضای مجازی می‌توان به آسیب‌های مجازی اشاره کرد که پیشتر وجود داشته‌اند و از فضای واقعی به فضای مجازی منتقل شده‌اند و شکل جدیدی پیدا کرده‌اند. به تعبیر دیگر ما با آسیب‌های فیزیکی، مجازی و دو فضایی مجازی رو به رو هستیم مانند پرخاشگری و خشونت، بی‌وفایی اینترنتی، قماربازی اینترنتی، اعتیاد اینترنتی، دوستی‌های اینترنتی و وب‌گردی که در اینجا مورد بحث قرار گرفتند. برخی از این آسیب‌ها پیشتر نیز وجود داشته‌اند و برخی دیگر نیز صرفاً وابسته به فضای مجازی هستند همانند وب‌گردی، گرچه در فضای عمومی و رسانه‌ای، که بیشتر با نگاهی بدبینانه به بسط فضای مجازی می‌پردازند، آسیب‌ها و ناهنجاری‌های مجازی مورد بحث قرار می‌گیرند، اما همان‌طور که پیشتر گفته شد، خط‌مشی‌هایی که بیشتر در قالب قوانین هستند، بیشتر به جرائم مجازی توجه کرده‌اند و راهبردهای کلان و مشخصی در مورد آسیب‌های مجازی اتخاذ نشده است. در این راستا، افزایش جهانی در استفاده از فضای مجازی چالش‌های بسیاری را در مدیریت و قانون‌گذاری آن ایجاد کرده است. با بررسی مطالعات قبلی؛ به‌زعم پژوهشگر؛ سیاست‌گذاری فضای مجازی، مجموعه‌ای از قواعد و بایدها و نبایدهاست که به‌منظور جهت‌دهی رفتار نظام‌ها و فضای مجازی تدوین می‌شود؛ سیاست‌گذاری نظام‌های اطلاعاتی و ارتباطی به دلایل متعدد برای دولت‌ها و سازمان‌ها ضروری است. نخست آنکه نظام‌های ارتباطی نقش کلیدی و بسیار تأثیرگذاری در فرآیندهای سیاسی ایفا می‌کنند. دوم آنکه فناوری‌های جهانی اطلاعات و ارتباطات بر مسائل اجتماعی و فرهنگی ملت‌ها تأثیرگذار هستند. سومین دلیل در این مورد که چرا سیاست‌گذاری مطلوب برای

دولت‌ها مهم‌اند، تفکیک‌ناپذیری کامل فضاهای واقعی و مجازی از یکدیگر است. همچنین؛ عملکرد فضای مجازی در توسعه یک کشور؛ بر اساس کیفیت چارچوب سیاست‌گذاری، تصمیمات اتخاذ شده و فرآیندهایی است که در تدوین هر تصمیم در سطح خرد و کلان در نظر گرفته می‌شود؛ بر همین اساس؛ دولت‌ها در تلاش‌اند تا در زمینه فضای مجازی به‌مثابه یک کالای عمومی سیاست‌هایی را تدوین نمایند که تا حد ممکن از تهدیدات جلوگیری نماید و امکان بهره‌گیری از فرصت‌های این فناوری نوین ارتباطی را فراهم سازد. سیاست‌گذاری؛ در شرایط کنونی نقش بسیار حیاتی در حوزه رسانه و فضای مجازی ایفا می‌کند و ساختار و فضای ارتباطی آن را شکل می‌دهد. محتوا و ساختار فضای مجازی و رسانه‌ها و درک جامع‌نفس آن‌ها در فضای کنونی جامعه ایران؛ تحت تأثیر رویکرد مسلط در تدوین قوانین رسانه‌ای کشور شکل می‌گیرد و بر همین اساس؛ ماهیت پیچیده و متغیر این حوزه، پیامدهای مهمی در توسعه فضای مجازی و رسانه‌ای آینده کشور دارد. به‌زعم پژوهشگر، مدیریت فضای مجازی بدون در نظر گرفتن سیاست‌های کلان حاکم بر آن؛ در عمل ممکن نیست؛ چراکه این سیاست‌ها، اهداف و مسیر حرکت مدیران و متولیان این حوزه را تعیین می‌کند. اما با اندکی کنکاش و جستجو در حوزه‌ی فضای مجازی کشور در شرایط کنونی؛ این نکته برداشت می‌شود که در حال حاضر در کشور به دلیل کم‌توجهی و یا غفلت از برنامه‌ریزی مدون و پیاده‌سازی روش‌های متناسب در فضای مجازی از فرصت‌های پیش روی آن به‌درستی استفاده نشده و آسیب‌های ناشی از آن به‌طور فزاینده‌ای رو به گسترش است. در چند سال اخیر با توجه به منویات مکرر مقام معظم رهبری و تشکیل شورای عالی فضای مجازی بخشی از مراحل خط‌مشی‌گذاری و برنامه‌ریزی محقق شده است، اما تصمیمات و سیاست‌های این شورا از سوی سازمان‌ها و ارگان‌های ذی‌ربط به نحو مؤثر و شایسته اجرا نمی‌شود. شواهدی وجود دارد که سیاست‌گذاری و اجرای آن با چالش‌هایی اساسی مواجه شده است. یکی از این شواهد، عدم تنظیم مقررات مؤثر و کارآمد در اداره فضای مجازی است. در حقیقت؛ به‌منظور بررسی و تحلیل چارچوب سیاست‌گذاری در فضای مجازی و مشارکت مؤثر در راهبری آن، تعیین زمینه‌های سیاست‌گذاری عمومی در خصوص فضای مجازی امری اجتناب‌ناپذیر است. بررسی تحلیلی زمینه‌های سیاست‌گذاری فضای مجازی به‌ویژه با رویکرد سیاست‌گذاری عمومی، شامل مسائلی است که با اقدامات دولت در یک حوزه خاص؛ همانند قانون‌گذاری، اقدامات اجرایی و تصمیمات قضایی در مواجهه با یک موقعیت اجتماعی خاص مرتبط می‌شوند. بر همین اساس، پرسش اصلی در پژوهش حاضر به این صورت

شکل می‌گیرد که در سیاست‌گذاری عمومی فضای مجازی، چه زمینه‌ها و مباحثی باید به صورت عمیق تحلیل و بررسی شوند؟

پیشینه پژوهش

تحقیقات مختلفی از جنبه‌های گوناگون به بررسی فضای مجازی و ابعاد مختلف سیاسی، امنیتی، فرهنگی و اقتصادی آن پرداخته شده است که می‌توان آن‌ها را در چند زمینه از هم تفکیک کرد نخست می‌توان به تحقیقاتی که در زمینه نقش فضای مجازی بر تحولات فرهنگی، ارتباطاتی مورد بررسی قرار داده‌اند مانند تحقیقات کشیشیان سیرکی و حیدری (۱۳۹۶)؛ جبلی و همکاران (۱۳۹۶)؛ عباسی و رضایی (۱۳۹۵)؛ مولایی و مولایی (۱۳۹۴)؛ معرفت (۱۳۹۳)؛ یزدخواستی و عدلی پور (۱۳۹۲)؛ اشتریان و امیرزاده (۱۳۹۲)؛ اسکندر زاده (۱۳۹۲)؛ مکرک (۲۰۱۳)؛ لایت لی (۲۰۱۳)؛ این دسته از تحقیقات فضای مجازی را در سطوح ارتباطی، اجتماعی و فرهنگی مورد بررسی قرار داده‌اند.

دوم تحقیقاتی که به بررسی آسیب‌ها و چالش‌های فضای مجازی پرداخته شده‌اند مانند فرهنگی، میرترابی و گلشنی (۱۴۰۰)؛ آزادی، ترابی و حیدرپور، (۱۳۹۹)؛ شریفی و همکاران (۱۳۹۷)؛ رضائیان (۲۰۲۱). تحقیقات اشاره شده با بررسی برخی از نتایج منفی فضای مجازی، سعی داشته تا به اجتناب ناپذیر بودن بکارگیری رسانه‌های نوین و نقش آن‌ها در سیاست‌گذاری دولت‌ها به عنوان بخشی از قدرت‌کنشگران پردازند. دسته سوم می‌توان به تحقیقاتی اشاره کرد که به بررسی سیاست‌گذاری‌ها در فضای مجازی و انواع سیاست‌ها در فضاها مجازی متفاوت پرداخته‌اند مانند بروجردی و همکاران (۱۳۹۶)؛ حسن نژاد و نصرالهی (۱۳۹۶)؛ اوتیکندی (۲۰۱۷)؛ شهابی (۱۳۹۵)؛ فروزان (۱۳۹۲) که انواع سیاست‌گذاری‌ها را براساس شرایط جامعه مورد سنجش قرار داده‌اند. دسته چهارم می‌توان به تحقیقاتی اشاره نمود که به بررسی جنبه‌های امنیتی فضای مجازی پرداخته شده است مانند آرنابولدی ویندینو (۲۰۱۵)؛ مگیونی (۲۰۱۵)؛ شوری (۲۰۱۵)؛ سردارنیا و صفی زاده (۲۰۱۷). این دسته از تحقیقات با برجسته کردن ابعاد امنیتی فضای مجازی به بررسی نقش امنیتی و کارکردهای آنها بر امنیت ملی دولتها و سایر ابعاد مرتبط پرداختند.

بررسی مطالعات نشان می‌دهد پژوهش حاضر از جهت اینکه تاکنون هیچ پایان‌نامه‌ای، کتاب یا مقاله‌ای به صورت جامع به موضوع موردنظر نپرداخته کاملاً جدید بوده و از چند منظر با ادبیات و مبانی نظری مطرح شده در تمایز است. ابتدا بررسی راهکارهای عملی جهت غلبه بر آسیب‌های

ناشی از فضای مجازی، دوم توجه به سطح داخلی و خارجی جهت بکارگیری از ظرفیت‌های فضای مجازی. این تحقیق می‌تواند به‌عنوان نقشه راهی برای متخصصان و محققان حوزه سیاست‌گذاری فضای مجازی مورد استفاده و بهره‌برداری قرار گیرد.

مبانی و چارچوب نظری

در این پژوهش، فرصت‌ها و چالش‌های فضای مجازی از دیدگاه سیاستگذاران مورد بررسی قرار گرفته است. فضای مجازی یک مفهوم فردی و همچنین بین‌المللی است که یک فناوری دیجیتال گسترده و به‌هم‌پیوسته را توصیف می‌کند. این اصطلاح از داستان‌های علمی و هنری وارد فرهنگ عامه شد، اما اکنون توسط استراتژی‌های فن‌آوری، متخصصان امنیتی، رهبران دولت و ارتش و صنعت و کارآفرینان برای توصیف حوزه محیط جهانی فناوری استفاده می‌شود. برخی دیگر فضای مجازی را فقط یک محیط مفهومی می‌دانند که در آن ارتباط از طریق شبکه‌های رایانه‌ای اتفاق می‌افتد. این کلمه در دهه ۱۹۹۰ رواج پیدا کرد که استفاده از اینترنت، شبکه و ارتباطات دیجیتال همه به طرز چشمگیری در حال رشد بود و اصطلاح فضای مجازی توانست بیانگر ایده‌ها و پدیده‌های جدیدی باشد که در حال ظهور بودند (مجله حقوقی معراج، ۲۰۱۹).

اصطلاح فضای مجازی به ابزاری معمولی برای توصیف هر چیزی که با اینترنت و فرهنگ متنوع اینترنت مرتبط است، تبدیل شده است. دولت ایالات متحده فن‌آوری اطلاعات به‌هم‌پیوسته و شبکه وابسته به زیرساخت‌های فناوری اطلاعات را که در سراسر این رسانه فعالیت می‌کند، به‌عنوان بخشی از زیرساخت‌های مهم ملی ایالات متحده می‌شناسد. اعتقاد بر این است که در بین افراد موجود در فضای مجازی، کد قوانین و اصول اخلاقی مشترک وجود دارد که از همه پیروی می‌کند و از آن به‌عنوان سایبرتیم یاد می‌شود. بسیاری از حق‌رازداری را مهم‌ترین کد عملکردی سایبرتیم می‌دانند. چنین مسئولیت‌های اخلاقی هنگام کار آنلاین با شبکه‌های جهانی، به‌ویژه هنگامی که نظرات با تجربیات اجتماعی آنلاین درگیر می‌شوند، دست‌به‌دست هم می‌دهند.

طبق گفته‌های گراهام، فضای مجازی بیشتر از تعامل‌های اجتماعی درگیر شده است تا اجرای فنی آن. از نظر آن‌ها، رسانه محاسباتی در فضای سایبر تقویت کانال ارتباطی بین افراد واقعی است؛ ویژگی اصلی فضای مجازی این است که محیطی را ارائه می‌دهد که شامل بسیاری از شرکت‌کنندگان با توانایی تأثیرگذاری و تأثیرگذاری بر یکدیگر است. آن‌ها این مفهوم را از این نتیجه می‌گیرند که مردم به دنبال ثروت، پیچیدگی و عمق درون یک دنیای مجازی هستند (Graham, 2012: 178)

آسیب و تهدیدات فضای مجازی

آسیب عبارتست از ضعف و کاستی‌های یک سیستم که ممکن است با توسعه و تشدید آن، خود به تهدید تبدیل شود یا زمینه‌ساز تهدیدات دیگر باشد. آسیب‌پذیری را با چهار معیار حساسیت، ترمیم‌ناپذیری، بی‌حفاظت بودن و فقدان ظرفیت انطباق می‌توان معنا و اندازه‌گیری نمود (مشهدی و امینی ورکی، ۱۳۹۴: ۷۴). معمولاً آسیب در مقابل تهدید به کار می‌رود و از یک جهت به تمایز داخلی و خارجی بودن این دو توجه می‌شود. در این فرض، آسیب، نقایص و ضعف و مشکلاتی درونی و ساختاری محیط را دربرمی‌گیرد و تهدیدات، خطرات بیرونی نیست به محیط می‌باشد. آسیب و آسیب‌پذیری یک سیستم از نظر کمی و کیفی در حد یک تهدید جدی تلقی نمی‌گردد، اما ممکن است گسترش آسیب‌ها به یک تهدید امنیتی تبدیل شود (فرزندی اردکانی، ۱۳۹۹).

امنیت ملی یک کشور بستگی به شرایط و فضایی دارد که یک ملت در چارچوب آن می‌تواند اهداف و منافع ملی و حیاتی خود را در برابر تهدیدات داخلی و خارجی حفظ نماید، قطعاً با آسیب‌هایی مواجه خواهد بود. لذا آسیب‌ها نیز مانند تهدیدها در ابعاد مختلف ظهور پیدا می‌کنند. برخی از مهم‌ترین امنیتی در کشور به فرار زیر است:

الف) ضعف انسجام (اتحاد ملی): میزان انسجام داخلی را از شاخص‌های قوت و ضعف یک حاکمیت می‌دانند. انسجام رابطه مستقیمی با امنیت دارد، زیرا بخش زیادی از ناامنی‌ها نتیجه‌ی تعارضات غیر همسو می‌باشد. انسجام، امکان اجماع‌سازی را افزایش می‌دهد و همین امر درجه مشروعیت و توان مدیریت را بالا می‌برد (عبدالله خانی، ۱۳۹۶: ۱۲۱).

ب) ضعف مشروعیت: مشروعیت، یکی از ویژگی‌های اقتدار حاکمیت سیاسی محسوب گردیده، میزان توجیه‌پذیری حقانیت قدرت را معین می‌سازد. ضعف یا عدم مشروعیت، منشاء اعتراض، جنگ، درگیری، و انواع بحران‌های سیاسی - امنیتی می‌باشد.

ج) ضعف و پایین بودن روحیه ملی: روحیه ملی از عوامل اقتدارآفرین ملت‌هاست. روحیه ملی درجه‌ای از تصمیم افراد یک جامعه است که از طریق آن سیاست خارجی دولت خود را در زمان صلح با جنگ پشتیبانی می‌نماید. روحیه ملی بیشتر هنگام بحران‌ها و جنگ‌ها ظاهر می‌شود. این مفهوم به میزان فداکاری و گذشت یک ملت جهت تحقق اهداف دولت خود اشاره دارد. به هر میزانی که ترجیح منافع عمومی و همگانی بر منافع شخصی و فردی در ملتی بیشتر باشد، روحیه ملی

قدرتمند ظاهر می‌گردد (دانشکده‌ی امام هادی (ع)، ۱۳۸۹: ۸۲-۱۸۱).

در اثر پیشرفت و توسعه‌ی فناوری اطلاعات، امنیت ملی و اقتصادی کشور وابستگی روزافزونی به فناوری اطلاعات و زیرساخت‌های اطلاعاتی پیدا می‌کند. فناوری اطلاعات روز به روز توسعه پیدا کرده و کاربردهای آن فراگیرتر می‌شوند، افراد بیشتری به آن روی آورده و خدمات اجتماعی گسترده‌تری در بستر آن ارائه می‌گردد. با گذشت زمان شتاب توسعه فناوری اطلاعات از شتاب توسعه فناوری‌های امنیت شبکه بیشتر بوده و در نتیجه، اختلاف آسیب‌پذیری به عنوان معضل جدی کشورها، روز به روز در حال افزایش است (مندوزا، ۲۰۱۷).

کشورهایی که در آن‌ها فناوری اطلاعات به عنوان بستر اصلی فعالیت‌های درآمده، آسیب‌پذیری‌هایی نیز پیدا کرده‌اند. این آسیب‌پذیری‌ها بیشتر ناشی از وابستگی سایر بخش‌ها به فناوری اطلاعات و سهولت استفاده از فناوری اطلاعات توسط گروه‌ها و افراد تهدیدکننده فضای مجازی است (صادقی و عامری، ۱۳۹۵: ۵۵). از جمله مهم‌ترین آسیب‌پذیری‌ها می‌توان به از کار افتادن زیرساخت‌های اساسی و خدمات اجتماعی است. به علت وابستگی زیرساخت‌های اساسی کشورها از قبیل انرژی، آب، برق و گاز به شبکه اینترنت و امکان دسترسی آسان‌تر به این زیرساخت‌ها، آسیب‌پذیری وجود دارد چنانکه یکی از تهدیدکنندگان به زیرساخت‌های اساسی صدمه وارد نماید، باعث می‌شود که حتی در مدتی کوتاه، کشورها با بحران مواجه گردند. همچنین کشوری که از فناوری اطلاعات استفاده کند، اکثر خدمات اجتماعی خود را از طریق شبکه به انجام می‌رساند. بنابراین، چنانچه در انجام این خدمات اختلال ایجاد شود، ناهنجارهایی را در سطح جامعه به دنبال خواهد آورد. ناامن کردن محیط شبکه توسط ویروس‌ها، این مساله را به دنبال دارد. فناوری اطلاعات ابزاری است که می‌تواند وسیله‌ی انتقال فرهنگ بیگانه به کشور شده و در صورت عدم برنامه‌ریزی و اتخاذ شیوه مقابله صحیح با این آسیب‌پذیری، می‌تواند استحاله فرهنگی را دنبال داشته باشد (واگینگن، ۲۰۱۷). همچنین در صورتی که فناوری اطلاعات کشور به صورت کامل توسعه یافته و انواع خدمات به صورت الکترونیکی انجام گیرد، بانک‌ها مجبور باشند در اینترنت فعال ظاهر شوند و حتی شعبه‌های فیزیکی خود را تعطیل کنند، وقتی کلیه خرید و فروش‌ها از طریق شبکه انجام گردد و زیرساخت‌های الکترونیکی هم فراهم شده باشد، هر حمله و ایجاد اختلال در سیستم بانکی و کاربران الکترونیکی می‌تواند بحرانی اقتصادی در پی داشته باشد (کورب، ۲۰۲۰).

روش‌شناسی تحقیق

رویکرد روش‌شناسی مورد نظر در این پژوهش، کیفی و شیوه انجام آن تلفیقی یا ترکیبی است. به این ترتیب که در گام نخست، به دلیل گستره دربرگیری و دامنه شمول و با هدف از دست ندادن نتایج سایر تحقیقاتی که تاکنون در حوزه شبکه‌های اجتماعی مجازی در ایران انجام گرفته است، از روش مرور سیستماتیک یا دلالتی از فراتحلیل «به مثابه بازنگری در پیشینه پژوهش» (قاضی طباطبایی و ودادهیر، ۱۳۹۴: ۴۳-۴۱) استفاده می‌شود و در ادامه، روش مصاحبه «به صورت نیمه ساخت یافته و بعضاً عمیق» جهت پرداختن به چالش‌های سیاست‌گذاری در خصوص رسانه‌های مجازی ایران امکان پذیر شده است.

جامعه آماری این پژوهش از افراد کلیدی و تاثیرگذار در حوزه فضای مجازی و به ویژه رسانه‌های اجتماعی مجازی - که مسئولیت مستقیم یا جهت دهنده و در پاره‌ای موارد نقش مشاور را برای تصمیم گیران و سیاست‌گذاران را بر عهده داشته‌اند - تشکیل شده است. به همین خاطر، در ابتدا از اعضای حقیقی شورای عالی فضای مجازی، مرکز ملی فضای مجازی (بخش عملیاتی آن شورا)، کارگروه (کمیته) تعیین مصادیق محتوای مجرمانه و سایر نهادهای متولی این حوزه مصاحبه‌های نیمه ساخت یافته (به شکل رو در رو و یا با واسطه) و با تعیین وقت قبلی و اطلاع از محورهای مورد بحث، در فاصله شش ماهه (پاییز و زمستان ۱۳۹۸) انجام شده است؛ همچنین معیار انتخاب هر یک از افراد برای قرار گرفتن در نمونه این پژوهش برای مصاحبه رو در رو، مسئولیت و مرتبه شغلی و حرفه‌ای، تاثیرگذاری و شناخت نسبت به حوزه مورد مطالعه، و نیز فقدان مصاحبه‌های رسانه‌ای موجود و تعمیم پذیر از آنها در پاسخگویی به پرسش‌های پژوهش پیش رو بوده است؛ به همین خاطر درخواست مصاحبه‌ها - به رغم موانع متعدد - از طریق افراد مطمئن و مورد اعتماد این مقامات، به آنها اعلام شده است. در مجموع و با کمک افراد متعدد، از میان ۲۰ درخواست مصاحبه با سیاست‌گذاران اصلی و پشتیبان، در نهایت ۱۴ نفر از آنها حاضر به مصاحبه رو در رو با پژوهشگر شده و در این پژوهش مورد تحلیل قرار گرفته است. همچنین در روش تجزیه و تحلیل اطلاعات از روش تحلیل مضمونی یا مبتنی بر تم (در بخش مصاحبه) استفاده شده است.

در پاسخ به سؤالات مصاحبه‌ها، تمامی عوامل مستخرج به عنوان یک کلمه در نظر گرفته شد، پس از بررسی کدها با توجه به مفهوم مشابه در کنار یکدیگر قرار گرفته و مقوله‌ها به دست آمد. این نحوه تبدیل مفاهیم به مقوله‌ها ادامه پیدا کرد تا ابعاد اصلی اولیه شناسایی گردیده این ترتیب با تحلیل محتوای متون ۲۹۰ کد در ۱۱ مقوله به دست آمد. تحلیل داده‌ها بر اساس دستورالعمل‌های ارائه شده

توسط استراس و کوربین (۱۹۹۸) طی سه مرحله اصلی کدگذاری باز، کدگذاری محوری و انتخابی صورت گرفت.

نام‌گذاری مقوله‌های به دست آمده با توجه به اصطلاحات موجود در پیشینه نظری، زبان مورد استفاده متخصصان و همچنین تحلیل پژوهشگر انجام شد. برای حصول اطمینان از روایی پژوهش، از روش بررسی توسط اعضاء استفاده شد و بخشی از یافته‌ها در اختیار ۶ نفر از مصاحبه شونده‌گان قرار داده شد تا تحلیل انجام شده را بررسی کنند. جهت حصول اطمینان از اعتبار پژوهش، کدهای استخراج شده مورد بازبینی و تأیید ۵ محقق در حوزه‌ی پژوهش‌های کیفی قرار گرفت.

یافته‌ها

در پژوهش حاضر، واحد اصلی تحلیل برای کدگذاری باز، مفاهیم بودند. در مرحله کدگذاری محوری، رونوشت مصاحبه‌ها برای یافتن مقوله‌های اصلی، مقوله‌ها، زیرمقوله‌ها به طور منظم مورد بررسی قرار گرفت. طی این فرایند تعداد ۱۱ کد باز (مفهوم) و ۴۷ مقوله استخراج و ویژگی‌های آن‌ها شناسایی گردید. در کدگذاری انتخابی، ابعاد پارادایم کدگذاری، شامل هفت دسته مقوله محوری، شرایط علی، موانع، شرایط مداخله‌گر، شرایط بستر حاکم، راهبردها و پیامدها مشخص گردید. شرایط علی: یکی از قسمت‌های مهم نظریه زمینه‌ای، کشف شرایط علی است که به مفهوم حوادث، وقایع و اتفاق‌هایی است که به وقوع یا گسترش پدیده منجر می‌گردد. براساس تحلیل مصاحبه‌های انجام شده، موجبات علی فضای مجازی عبارتند از: روح بخش بودن فضای مجازی، توسعه شبکه‌های اجتماعی مجازی، جامعه شبکه‌ای و ارتباط جمعی خودانگیز.

فضای مجازی، فضایی روح بخش است: بر اساس نظریه تورکل، در زمینه فضای مجازی و هویت در بین کاربران، باید فضایی برای گفتگو، بحث، تعامل با سایرین باید به صورت مداوم و منظم باشد. استون نیز در توصیف و گسترش نظریه ظهور خودهای چندگانه در فضای مجازی معتقد بوده است که فضای مجازی در حال سوق دادن افراد به فرهنگی پست مدرن بر مبنای تمایز و پراکندگی است، حضور در فضای مجازی به دلیل ویژگی‌های خاص آن، از جمله امکان گمنامی و حذف نشانه‌های فیزیکی به خود کاربر اجازه می‌دهد که به آسانی نقش‌های متعدد و مختلفی را در زمان‌های متفاوت و

با تنظیمات مورد دلخواه فرد انتخاب کند. «به طور کلی فضای مجازی زیست بومی برای انسان معاصر است که کهکشانی از کنش‌ها، ارتباطات، اطلاعات پیرامون افراد و کاربران این محیط ایجاد می‌کند، یک ردپایی از همه انسان‌ها در این فضا باقی می‌گذارد که تقریباً می‌توان گفت قابل امحا

نیست و هر کسی با ورود به آن یک ردپای طولانی برای خودش به وجود می‌آورد... یعنی از ابتدا یک پروفایلی را شکل می‌دهد که با آنالیز و تحلیل آن به خیلی از رفتارها، اجزای شخصیتی، دیدگاه‌ها و نگاه‌های آن فرد می‌توان دسترسی پیدا کرد. این آن چیزی است که شاید در محیط فیزیکی به هیچ وجه امکان پذیر نباشد، ولی در محیط مجازی کاملاً امکان‌پذیر است» (م، ۱).

فضای مجازی از دیدگاه تورکل (۱۹۹۶) فضایی رهایی بخش بوده و به خود کاربر اجازه می‌دهد در آن واحد بازیگر، خالق، کارگردان، تهیه کننده و به طور کلی خود فرد تمامی کارها بر عهده خودش باشد. از نظر استون فضای مجازی به عنوان رسانه‌ای با «پهنای باند پایین» در مقایسه با تعامل چهره به چهره فرصت بیشتری برای دخیل کردن فرایندهای تفسیر، تخیل و آرزوهای طرفین تعامل در گفتگو، فراهم می‌آورد (نقل از تورکل، ۱۹۹۵). «در حوزه‌های جدید نظیر رسانه‌های اجتماعی مجازی، یک پارادایم ذهنی وجود دارد که به آن رویکرد شبکه‌ای می‌گویند. در واقع این پارادایم، انسان‌ها در گروه و در دسته‌ها شناخته می‌شوند. یعنی هر کس که در دسته‌ها و گروه‌ها قرار می‌گیرد، از طریق نقشی که به خود منتسب می‌دارد، هویت پیدا می‌کند و اگر شما بتوانید انسان‌ها را در این گروه‌ها شناسایی کنید، می‌توانید هر فرد را بشناسید... فراتر از این‌ها، در هر شبکه اجتماعی - ارتباطی می‌توان کاربران را کنترل کرد، آدم‌ها را شناخت و مدیریت نمود... این تفکری که برخی در ایران دارند که رسانه‌های اجتماعی برای دوست یابی است، تفکر بسیار سخیف و نازلی است؛ حتی به زعم بنده، فضای فیس‌بوک به دلیل عدم حضور ما خراب شده است...» (م، ۱۸).

فضای مجازی یک جامعه شبکه‌ای و ارتباط جمعی خودانگیز است. چون مخاطب جهانی دارد و خودانگیز یا خودگزین است چون پیام‌ها در آن حالتی خودتولید و خودگردان دارند. در فضای مجازی مخاطب تبدیل به کاربر شده و حالا این خود کاربر است که مثلاً عکسی می‌گیرد، برایش شرحی می‌نویسد روی رسانه‌ای اجتماعی به اشتراک می‌گذارد، از دیگر کاربران «پس فرست» لحظه‌ای دریافت می‌کند و بالاحظه در حال تکمیل و تصحیح پیام خویش است. با دیگران درباره حوادث صحبت می‌کنیم (م، ۱۷).

شرایط زمینه‌ای

زمینه مجموعه‌ای خاص از شرایط است که در یک زمان و مکان خاصی جمع می‌آیند تا مجموعه اوضاع احوال و مسائلی را پدید آورند که اشخاص با عمل و تعاملات خاص به آنها پاسخ می‌دهند.

بر اساس نتایج به دست آمده از مصاحبه، صاحب‌نظران به مواردی از جمله؛ عدم وجود حس اعتماد

به فضای مجازی، جنبه تفننی و غیرعقلانی بودن فضای مجازی، نوعی ابزار برای تمدن سازی فرهنگ غرب اشاره کردند.

یکی از زمینه‌هایی که موجب شده است رویکرد منفی نسبت به فضای مجازی بوجود بیاید از دیدگاه یکی نظر یکی از مصاحبه شونده‌گان «رسانه‌ها هر چه باشند و هر نمونه‌ای از آنها را که در نظر بگیریم، یک مأموریت و وظیفه اصلی بیشتر ندارند و آن عبارت است از: مدیریت رفتار از طریق مهندسی فکر. مأموریت رسانه‌های اجتماعی مجازی هم همین است؛ نگاهی که ما باید داشته باشیم این است که حتماً فضای اعتماد را ایجاد کنیم، یعنی به واقع طوری رفتار شود که همه چیز روشن باشد... مثلاً تازه مردم می‌فهمند که فیس‌بوک سرشان را کلاه می‌گذارد. وقتی اعتماد سلب شود مصرف هم کم می‌شود... اما با همه این تفاسیر ما باید این گونه نگاه کنیم که در دنیا مثلاً چند تا یوتیوب وجود دارد؟ یعنی اگر بخواهیم یوتیوب و فیس‌بوک را خط موفقیت بگیریم، مگر بقیه کشورها بیکار نشسته‌اند؟ خب، خیلی‌ها تلاش می‌کنند، ولی نمی‌شود. در نتیجه مبنای مقایسه می‌شود فیس‌بوک و یوتیوب... اغلب رسانه‌های اجتماعی ما هم به همین دلایل نتوانستند تأثیرگذار ظاهر شوند... (م ۱۹)

یکی از زمینه‌های بوجود آورنده رویکرد منفی نسبت به فضای مجازی، جنبه تفننی و غیرعقلانی بودن بوده است. یکی دیگر از مصاحبه شونده‌گان در بیان نظرات خود نسبت به رسانه‌های اجتماعی مجازی، آن را نیاز واقعی زندگی جوانان امروزی نمی‌بیند، و بر جنبه تفننی و غیرعقلانی آن تأکید می‌ورزد؛ او صراحتاً اعلام می‌کند: رسانه‌های اجتماعی مجازی موضوع مهمی است ولی نمی‌توانیم نیاز به آن را با نیازهای واقعی زندگی مقایسه کنیم. منظورم از نیاز واقعی، نیاز به تشکیل خانواده، درآمد، مسکن و... دارد. طبیعتاً اگر با این سطح از نیازها مقایسه کنیم این از ارزش و رده‌پژوهش‌های پایین‌تری برخوردار است که بیشتر جنبه تفننی پیدا می‌کند (م ۴).

فضای مجازی ابزاری جهت تمدن سازی فرهنگ غربی است. یافته‌های برآمده از مصاحبه نشان می‌دهد که «رسانه‌ی اجتماعی مجازی، به هر حال ابزار جامعه سازی هستند و از ابتدا نیز ابزار تمدن سازی غربی بوده‌اند؛ یعنی می‌خواهند سبک زندگی ما را بر مبنای یک مکتب، ایدئولوژی و فرهنگ غربی تغییر می‌دهد. چگونه؟ با آن قالب و بستری که برای خود طراحی کرده‌اند... در رسانه‌های اجتماعی دو مقوله ذائقه سنجی و ذائقه سازی حاکم است؛ حضور کاربران در شبکه‌های اجتماعی مجازی، تعیین حلقه‌های دوستی، محتوایی که به اشتراک می‌گذارند و استفاده می‌کنند، صفحه‌هایی که در آنها عضویت دارند و دوستانی که بر می‌گزینند، امکان ذائقه سنجی را فراهم می‌آورد... مهم‌تر از آن

ذائقه سازیِ نهفته در این رسانه‌هاست؛ منالشی هم این است که نگاه داخل را فقط به حوزه‌هایی همچون انیمیشن و بازی‌های نرم افزاری و اپلیکیشن‌های کاربردی معطوف دارند... از لحاظ شکلی نیز این رسانه‌ها به چهار بخش شبکه محور، گفتگو محور، انتشار محور و اشتراک محور قابل تفکیک هستند که ظرفیت استفاده از آنها، فقط در اختیار کاربر شبکه نیست... (م، ۲۰).

شرایط مداخله گر

تحلیل یافته‌های پژوهش نشان داد می‌توان مقوله‌های گوناگون شرایط مداخله گر را در سه مقوله کلی دسترسی آسان به محتوا و منابع اطلاعاتی، وجود نظارت و سیاست قوی و کارآمد و فراهم بودن زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی طبقه‌بندی کرد.

دسترسی آسان و رایگان به محتوا و منابع اطلاعاتی یکی از شرایط مداخله گر سیاستگذاری فضای مجازی است فضای مجازی با دسترسی بسیار آسان و هزینه بسیار کم برای برقراری ارتباط با مخاطبین بی‌شمار و بهره‌برداری از اطلاعات تمام نشدنی، یکی از بهترین روش‌ها جهت دستیابی به اطلاعاتی محسوب می‌گردد. دستیابی آسان به آخرین اطلاعات عمومی، تخصصی و حتی فوق تخصصی در زمینه‌های مختلف اعتقادی، اجتماعی، اقتصادی، هنری، فرهنگی، ورزشی و هر زمینه‌ای دیگر که به صورت مقاله، کتاب، نرم‌افزار، رسانه‌های صوتی و تصویری و ... در سطح جهان منتشر شده و می‌شود؛ ویژگی منحصر به فردی است که به جز فضای مجازی، نمی‌توان تمامی آنها را در یکجا (و آن هم با سهولت) داشت. همچنین تبادل اطلاعات و تاملی بودن روابط و ارتباطات در فضای مجازی، آنهم بدون محدودیت‌های حاکم بر دیگر رسانه‌ها و یا ارتباطات فیزیکی را هم می‌توان جزء نقاط قوت آن به شمار آورد. «شبکه‌های اجتماعی مجازی هم می‌توانند ابعاد مثبت داشته باشند و هم ابعاد منفی؛ یعنی این شبکه‌ها دو وجه دارند. بنابراین باز هم تکرار می‌کنم بهتر است روی این مساله یک نگاه کلان وجود داشته باشد و به این قضیه به این صورت پردازیم که بعضی از افراد که واقعاً از نظر ما افراد ارزشمندی هستند و برای جامعه با تمام وجود تلاش می‌کنند اما چون عضو فیس‌بوک هستند پس یک نکته منفی برایشان محسوب شود؛ به نظر من این نگاه درست نیست! از طرفی چون فردی عضو فیس‌بوک است نباید نتیجه گرفت پس این شبکه به طور کامل تطهیر شده است چرا که این نگاه هم از نظر من نگاه اشتباهی است. پس باید به مساله شبکه‌های اجتماعی مجازی نگاه ملی و راهبردی داشته باشیم به این صورت که برای کشور آن قسمت‌هایی که مفید است را حفظ کنیم و آن قسمت‌هایی که مضر است را از دسترس خارج کنیم» (م ۵).

از نظر یکی از مصاحبه شوندگان که دیدگاه مثبتی به شبکه‌های اجتماعی مجازی داشته است، ضرورت توجه، برنامه ریزی، و سیاست‌گذاری در قبال این رسانه‌ها را مطرح نموده است «رسانه‌های اجتماعی مجازی یک وسیله‌ای است که ایجاد شده و ما باید نهایت استفاده را از آن ببریم. فکر نمی‌کنم کسی با استفاده از آنها مخالف باشد. مثل این است که نشریات و تلویزیون را که برای انتشار اطلاعات به وجود آمده است بد بدانیم. آن چیزی که دولت‌ها و مسئولین همه‌ی کشورها با آن مخالف هستند، تهاجمی است که از طریق ابزاری که محتوایش را دیگران کنترل می‌کنند و دیگران می‌گویند که چه بکنید، با این مخالف هستند. شبکه‌های اجتماعی هم که افکار، عقاید، محتواهای منتشره از سوی مردم را منعکس می‌کند از نظر ما نشریه است... شبکه اجتماعی هم از نظر قانونی، یک نوع نشریه است زیرا افکار و عقاید مردم را در زمینه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی و سیاسی منتشر می‌کند. یعنی وسیله‌ای است برای انتشار محتوا که ما قانون مطبوعات را برای آنها داریم...» (م ۴).

یکی از پاسخگویان جامعه آماری این پژوهش، نگاه سازمان متبوع خود را به این رسانه‌ها تدافعی و بینابینی می‌داند و صراحتاً اعلام می‌دارد: شبکه‌های اجتماعی را نمی‌توان از اساس نهی کرد بلکه باید تهدیدهای آن را بشناسیم و به مدیریت تهدیدها پردازیم... از مهمترین کاربردهای شبکه‌های اجتماعی مجازی دیپلماسی عمومی و دفاع فرهنگی است... اسلام دینی نیست که از پیشرفت تکنولوژی هراسی داشته باشد؛ به طور مثال زمانی که تلفن همراه نسل سوم آمد افرادی اظهار نگرانی کردند، اما باید بدانیم که این وسایل نیستند که اشکال دارند بلکه نحوه استفاده از آنهاست که می‌تواند مشکل ساز شود. نگاه اسلام نیز، هیچ‌گاه نسبت به این شبکه‌ها منفی نبوده، چرا که این شبکه‌ها مانند چاقو هستند به طوری که با چاقو هم می‌توان میوه پوست کند و هم می‌توان آدم کشت... (م ۱۳).
راهبردها:

رفتارها، اعمال، تعاملات، کنش‌هایی هستند که در طرز عمل عادی و چگونگی مدیریت موقعیت‌ها توسط افراد در مواجهه با مسائل و برای حل آن‌ها به کار می‌رود و با صورت گرفتن آنها پدیده خاصی شکل می‌گیرد. براساس داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها، سه راهبرد عمده به منظور کاهش آسیب‌های سیاستگذاری وجود دارد که در قالب ایجاد شبکه ملی اطلاعات، مشخص نمودن نیامندی‌ها و الزامات سیاستگذاری، ارتقای دانش سیاستگذاری فضای مجازی، هماهنگی و همکاری دستگاه‌ها و استفاده از افراد متخصص و دانشگاهی شکل گرفته است.

در این قسمت از یافته‌های پژوهش، مضمون‌های اصلی به همراه مقوله‌های هریک از آنان در خصوص راهکارهای مقابله با چالش‌های سیاست‌گذاری فضای مجازی در وضع مطلوب ارائه می‌شود. در این مورد صاحب‌نظران اشاره می‌کند که در حوزه تدوین راهکارهای زیادی وجود دارد که عمده‌ی این راهکارها اشاره به ایجاد شبکه ملی اطلاعات دارد. در این مورد یکی از صاحب‌نظران می‌گوید: "شبکه اطلاعات رو اگر گسترش بدهیم چون خیلی مهمه که بومیش بکنیم شما دارید در زمین دشمن حرکت می‌کنید اگر بالا برید، پایین بیاید همین است، زیر ساخت‌های آن باید آماده باشد، شبکه‌های مناسب طراحی گردد، اینترنت فراگیرتر شده و شبکه ملی اطلاعات گسترده گردد. این عوامل اگر درست گردد و سیاست‌ها تعریف شود و می‌توان روش صحیح را پیاده کرد" (م ۱۸). یکی دیگر از صاحب‌نظران در رابطه با راهبردهای سیاست‌گذاری فضای مجازی در حوزه تدوین می‌گوید: "نیازمندی‌ها و الزامات سیاست‌گذاری فضای مجازی در حوزه‌هایی چون تعیین بودجه، ساختار مشخص گردد. عدم شناخت ما از موضوع تعیین‌کننده است با شناخت خوب می‌تواند کمک‌کننده باشد (م ۱۴).

یکی دیگر از صاحب‌نظران در رابطه با راهکارهای سیاست‌گذاری فضای مجازی در حوزه تدوین می‌گوید: "مهم‌ترین اتفاق در بهبود سیاست‌گذاری این است که درک و فهم از لحاظ نظری و به لحاظ دانش سیاست‌گذاری افزایش یابد که این امر، با افزایش ارتقای ادبیات و علم آن امکان‌پذیر می‌گردد. و سیاست‌گذاری در حالت آیینی و مناسکی مانند خیلی دیگر از حوزه‌ها خارج گردد" (میم ۱۹).

در واقع، در حوزه اجرا راهکارهای زیادی وجود دارد که عمده این راهکارها اشاره به هماهنگی و همکاری دستگاه‌ها دارد. در این مورد یکی از صاحب‌نظران می‌گوید: "ساختارها به دلیل کاهش هزینه‌ها، باید با خود فضای مجازی ترمیم گردد و یک ساختار موازی ایجاد نشود چیزی که الان در دستوره دستگاه تنظیم مقررات شورای عالی فضای مجازی است این است که مقررات‌گذاری برای محتوای فضای مجازی برای تمامی وزارت‌خانه‌ها و نهادها ایجاد گردد و یک نظام مقررات برای هر یکی از نهادها به عنوان هماهنگ‌کننده طراحی گردد و و یک پنجره‌ای برای این تعاملات ایجاد شود" (میم ۸).

یکی دیگر از صاحب‌نظران در این رابطه می‌گوید: "در اجرای سیاست‌ها، از افراد محقق دانشگاهی و متخصص، بخش خصوصی و هم‌بخش عمومی مشارکت داشته باشند. باید در حوزه تخصص خود

افرادی که بینش، نگرش و دانش کافی را دارند تربیت کنیم. رشته‌های جدید طراحی گردد. تا بتوان راه حق و باطل را تشخیص داد." (میم ۱۳)

پیامدها

پیامدهای حاصل از آسیب شناسی فضای مجازی را می‌توان در مقوله: «قابلیت جابجایی یافتن»، «تخصصی شدن»، «رقابت با رسانه‌های اجتماعی قبلی و ضرورت ایجاد بدیل‌های تازه» و «خدمات مبتنی بر بومی و محلی» تقسیم نمود.

رشد فناوری و ایجاد تنوع در بسترهای دسترسی به آن، در کنار تحولات جامعه شبکه‌ای و گوناگونی نیازهای کاربران، ضرورت تغییر، تصحیح و بازاندیشی در سیاست‌های اتخاذ شده در خصوص رسانه‌های اجتماعی مجازی را ایجاب می‌کند؛ براساس مبانی نظری و چارچوب‌های تئوریک مطرح شده، آینده‌نگری در خصوص رسانه‌های اجتماعی مجازی که طیف گسترده‌ای از ارتباطات میان فردی، جمعی و خودانگیز را به شکل مکمل و میان‌کنش فراروی‌مان قرار می‌دهد، نیازمند توجه به اقتضائات و کارکردهای شناختی برآمده از چهار حوزه «کاربران»، «فناوری»، «جامعه» و «سیاست‌گذاران» است. در این میان، ضمن بررسی و مطالعه حوزه‌های یاد شده، در مصاحبه با سیاست‌گذاران پرسش‌هایی در این خصوص مطرح شده است که به پیامدها و پیش‌بینی‌های معطوف به یک مدل پیشنهادی مدد می‌رساند؛ یکی از مصاحبه‌شوندگان پیشنهاد می‌کند: بهترین راه این است که شما برخورد فعال داشته باشید و بتوانید تحولات آینده را پیش‌بینی کنید و خودتان آن نوع سرویس و محتواها و نیازهای در حال ظهور را پیش‌بینی کنید و زودتر از نمونه‌های خارجی آنها را ارائه نمایید... ایشان در همان حال که اعتقاد دارند برخی از محتواها و قابلیت‌های «رسانه‌های اجتماعی خارجی» نظیر یوتیوب می‌توانند بسیار ارزشمند و کارا تلقی شوند، تاکید خود را در آینده‌نگری بر این رسانه‌ها بر «نمونه‌های داخلی» متمرکز می‌سازد: در عین حال معتقدم که نمونه‌های ایرانی مثل کلوب، در واقع این قابلیت را دارد که خودش به یک شبکه اجتماعی پیوست رسانه ملی تبدیل شود... (م ۱).

یکی دیگر از مصاحبه‌شوندگان نیز در پاسخ به این پرسش که برای «آینده‌نگری و ساماندهی رسانه‌های اجتماعی مجازی در کشور» چه کارهایی در دست انجام است، پاسخ می‌دهد: ما به دنبال تقویت شرکت‌های داخلی هستیم که در این زمینه کار انجام می‌دهند و در عین حال به دنبال تخصصی کردن شبکه‌های اجتماعی هستیم؛ چون اگر بتوانیم شبکه‌های اجتماعی تخصصی ایجاد

کنیم به نوعی در ساماندهی شبکه‌های اجتماعی نیز، جلو خواهیم افتاد... (م ۵).

با این حال، یکی از مصاحبه‌شوندگان در ضرورت بازاندیشی در تأسیس و راه‌اندازی بدیل‌های داخلی به «معیارها و شاخصه‌های اسلامی - ایرانی و فرهنگ بومی» اشاره می‌کند، و رسانه‌های اجتماعی مجازی داخلی را نیز، با وضعیتی که پیش می‌روند، از حیث سرمایه‌گذاری و ترویج مناسب نمی‌داند و متذکر می‌شود: داخلی‌ها مشکلاتشان کمتر از خارجی‌ها نیست، اگر می‌گوییم ذائقه کاربران، با مصرف رسانه‌های اجتماعی خارجی به سمت محتوای زرد می‌رود، همین مساله در مورد رسانه‌های اجتماعی داخلی هم دیده می‌شود؛ وقتی شما پلتفرمی طراحی و عرضه می‌کنید که مبلغ فرهنگ ما نیست، کاربر نیز از همین فضا تأثیر می‌پذیرد و از همان اولین مرحله ساختن یک پروفایل، تحت تأثیر فرهنگ غیر اسلامی قرار می‌گیرد... رسانه‌های اجتماعی داخلی اگر قرار است بدیل یا جایگزین واقعی برای نمونه‌های خارجی (اعم از فیلتر شده یا آزاد) تلقی شوند، در ابتدا باید ذائقه‌سازی درستی انجام دهند نه اینکه تقلید محض از رسانه‌های اجتماعی غربی باشند... (م ۲۰).

یکی از مصاحبه‌شوندگان در مصاحبه خود، در مورد آینده‌نگری نسبت به رسانه‌های اجتماعی مجازی تأکید می‌کند: جامعه ایران در طی سده اخیر، همیشه در مقابل تحولات تکنولوژی پسیو (منفعل) بوده... از بوق بلندگو در صد سال پیش اجازه کلاتری را می‌خواست، بعد همین ماجرا برای رادیو پیش آمد، در دوره معاصر ما ویدئو همین داستان را داشت، بعد ماهواره و الان دسترسی به اینترنت و شبکه‌های اجتماعی جدید... جالب این است که بعد از مقاومت و امنیتی شدن و بگیر و ببند و ممنوعیت، موضوع را ولش کردیم و هیچ ضابطه‌ای بر آن حاکم نبوده است... اینجا نمی‌شود ول کرد و یا در برابرش مقاومت کرد. پس لازم است «بهره‌مندی مدیریت شده و عاقلانه» کرد که مستلزم روابط صحیح بین کاربران و سیاست‌گذاران است. نمی‌شود سیاست‌گذاران برای خودشان در فضای فکری بسته، ممنوع کنند و ببندند و بگیرند، و کاربران برای خودشان فیلترشکن و دور زدن فیلترینگ را پیش بگیرند. برای آینده پیش‌رو، باید ضمن تعامل عاقلانه بین لایه‌های سیاست‌گذاری و اجرایی، کاری کنیم که مزایای استفاده و حضورمان در شبکه‌های اجتماعی بیشتر عایدمان شود و اعتماد کاربران به ما برگرداند... (م ۲۰).

یکی از مصاحبه‌شوندگان در تشریح آینده رسانه‌های اجتماعی مجازی و ضرورت حرکت جدی در این حوزه معتقد است: شنیدم که در تحقیقات دانشگاه پرینستون آمده است که فیس‌بوک تا سال ۲۰۱۸ هفتاد درصد کاربرانش را از دست می‌دهد. من این مساله را بعید نمی‌دانم. جذابیت‌های

شبکه‌های اجتماعی پایدار نمی‌ماند و حتماً چیزی می‌آید و جایگزینش می‌شود؛ همچنین به سمت محلی شدن پیش می‌رود و قطعاً مردم عضویت‌شان را در شبکه‌های اجتماعی و کامیونیتی‌های کوچک‌تر ترجیح می‌دهند. چون فضای شبکه‌های اجتماعی با ابعاد جهانی، برای دوست یابی خوب است، ولی بعد حوصله‌شان سر می‌رود یعنی می‌بینند موضوعات آنقدر عام است که وقتشان گرفته می‌شود، دنبال مسائل تخصصی‌تر و ضروری‌تر می‌روند... (م ۱۲).

شبکه‌های اجتماعی آینده، شبکه‌هایی هستند که غالباً نیازهای محلی ما را پاسخ می‌دهند. اصلاً بدیل فیس‌بوک، نباید موضوع مورد نظر ما باشد. فیس‌بوک، فیس‌بوک است. وی‌چت، وی‌چت است. ما نباید بدیل‌های آن‌ها را بسازیم. ما از یک فناوری به نام شبکه اجتماعی باید خوب استفاده کنیم و فرصت‌های بکری را که در کشور خودمان داریم، به داخل آن گسیل دهیم. مثلاً شبکه مجازی معلمان، شبکه‌ی اجتماعی دانش‌آموزان و شبکه اجتماعی پزشکان. دانش خود را با هم به اشتراک بگذارند. مگر شما در فیس‌بوک همین کار را نمی‌کنید؟ خب، فیس‌بوک یک رسانه عام است ولی این تخصصی شدن نیازمند توجه به آینده پیش‌روست... (م ۱۲).

یکی از افراد مصاحبه‌شوندگان در مورد ضرورت توجه بیشتر به خدمات مبتنی بر محل «آل. بی. اس» نیز، اعتقاد دارد: الان در ایران هم سرویس آل. بی. اس را داریم. مثلاً پایگاه داده یابی دارویی یا رستوران یاب که خدمات آن نزدیک به مکان فیزیکی شماست؛ با جی. پی. اس متفاوت است، ولی سرویس نزدیک به مکان شماست. این فناوری در حال حاضر هم می‌تواند خودش را با نیازهای کاربر محلی هماهنگ کند اما نیازمند سرمایه‌گذاری است و ما باید مشتریان خود را در اپراتورهای مختلف به سمت استفاده از انواع بومی آن ترغیب کنیم... (م ۱۲).

با توجه به یافته‌های بدست آمده، مقوله هسته (کد‌گزینی یا انتخابی) این تحقیق «آسیب شناسی فضای مجازی» مشخص گردیده است. این مقوله تمامی مقوله‌های دیگر تحقیق را در بر می‌گیرد. در ادامه تبیین آسیب شناسی فضای مجازی در قالب یک مدل زمینه‌ای که شامل شرایط علی، مداخله‌گر، زمینه‌ای، راهبردها و پیامدها است در شکل ۱ ارائه شده است.

شکل ۱ مدل زمینه‌ای تبیین آسیب‌های فضای مجازی از دیدگاه سیاستگذاران

بحث و نتیجه‌گیری

سیاست‌گذاران فضای مجازی کشور که نوع نگاه‌شان در این پژوهش به طور اخص بر رسانه‌های اجتماعی مجازی متمرکز شده است، به عنوان نقطه کانونی در سرآغاز گفتگو از دیدگاه کلی خود نسبت به این رسانه‌ها اطلاعاتی را در اختیار مصاحبه‌کننده قرار دادند؛ بر این پایه اهداف و تمایلات شخصی آنها در این خصوص مورد کنکاش قرار گرفت تا برآیند نیروهایی که در پشت سیاست‌های اینترنتی این حوزه قرار دارند، به خوداظهاری در این موضوع بپردازند؛ به طور کلی یافته‌های برآمده از مصاحبه‌ها نشان داده است که سه رویکرد مثبت، منفی و میانه رو نسبت به فضای مجازی در بین سیاست‌گذاران وجود دارد.

براساس آنچه گفته شد، نگاه سیاست‌گذاران به آینده رسانه‌های اجتماعی معطوف به «قابلیت جابجایی یافتن»، «تخصصی شدن»، «رقابت با رسانه‌های اجتماعی قبلی و ضرورت ایجاد بدیل‌های تازه» و «خدمات مبتنی بر بومی و محلی» استوار شده است. مصاحبه‌های انجام شده با سیاست‌گذاران همچنین گویای این واقعیت است که، برآیند «تمایل سیاست‌گذاران سستی (غیر دولتی‌ها)»، «نگرش سیاست‌گذاران دولت یازدهم» و «تأثیر کاربران ایرانی رسانه‌های اجتماعی مجازی» می‌توان طیفی در نظر گرفت که از آزادی‌گرایی تا محافظه‌کاری را دربر می‌گیرد؛ به بیان بهتر رویکرد سیاست‌گذارانی که به نمایندگی از وزارت خانه‌های شبکه‌های اجتماعی گانه (وزرا یا نمایندگان‌شان)، عضو کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه هستند، و دبیر مرکز ملی فضای مجازی که با حکم رییس جمهور تعیین می‌شود و همچنین سیاست‌گذاران پشتیبانی‌کننده‌ای که به طور غیر مستقیم در فرآیند سیاست‌گذاری بر رسانه‌های اجتماعی مجازی در ایران دخیل هستند، با کاربران ایرانی این رسانه‌ها همگرایی دارد و در مقابل طیف سستی برآمده از قوه قضاییه، دادستانی کل کشور، سپاه، ناجا، و برخی از اشخاص حقوقی و حقیقی شورای عالی فضای مجازی و نهادهای موازی تصمیم‌گیرنده، از دیدگاهی محافظه‌کارانه پیروی می‌کنند.

منابع:

- امانی کلاریجانی، امرالله (۱۳۹۶). فضای مجازی و واکاوی سیاست‌های پیشگیرانه در کنترل آسیب‌های اجتماعی نوپدید. رهیافت پیشگیری. (۲). ۸۹-۱۰۶.
- آزادی، افشین. ترابی، محمد. حیدرپور، ماشاءالله. (۱۳۹۹). جمهوری اسلامی ایران و فضای مجازی؛ راهکارهایی برای حل چالش‌ها. فصلنامه علمی مطالعات دفاع مقدس. ۳(۴). ۱۷۸-۱۴۷.
- فرزندی اردکانی، عباس علی و بختیاری، لطفعلی و نوبخت، امید، ۱۳۹۹، آسیب شناسی برنامه ریزی فعالیت‌های فرهنگی در ناجا با تاکید بر فضای مجازی، <https://civilica.com/doc/1148079>
- فرهنگی، محمدمهدی، میرترابی، سعید، گلشنی، علیرضا. (۱۴۰۰). آسیب‌شناسی سیاست‌گذاری فضای مجازی در ایران بر پایه نظریه پساتوسعه‌گرایی. پژوهشنامه علوم سیاسی.
- عباسی گرجی علیرضا، فیض داوود، هدایتی فر صبا. (۱۳۹۷) واکاوی عوامل مؤثر بر استفاده از نرم افزارهای اجتماعی در کسب شهرت مجازی: با تبیین نظریه کاشت در حوزه رسانه. جهانی رسانه. ۱۵۱: ۲۶-۱۷۰.

Kim S, Kim R. A study of internet addiction: Status, causes, and remedies. *Journal of Korean Home Economics Association English Edition* 2002; 3: 1-19

Rahmanian, E. (2021). The enemy narrative: How authoritarian regimes use Twitter to oppress public opinion, evidence from Flight PS752. *The Journal of Social Media in Society*, 10(2), 344-372

Turkle, S. (1995). *Life on Screen: Identity in The Age of The Internet*. New York: Simon and Schuster

Turkle, S. (1996). *Who Are We*. In Trend David (ed). (2001). *Reading Digital Culture*, Oxford: Black Well

Yilmaz, I., & Barton, G. (2021). Political Mobilisation of Religious, Chauvinist, and Technocratic Populists in Indonesia and Their Activities in Cyberspace. *Religions*, 12(10), 822